

VYHRADENÉ PRE VIERU URBANCOVÚ

(Venované spomienke na doc. PhDr. Emíliu Horváthovú, CSc.)

Prvého októbra 1951 nastúpila do novozaloženého Národopisného ústavu Slovenskej akadémie vied a umení ako pomocná vedecká sila dvadsaťročná poslucháčka archeológie, dejín umenia a národopisu Milka Čajánková. V rámci mojej generácie benjamín, ako sme jej často hovorili. Jej príchod bol súčasťou plánu vtedajšieho riaditeľa dr. Jána Mjartana, vybrať spomedzi poslucháčov národopisu budúcich spolupracovníkov ústavu a od prvého dňa považovať ich, čo do plnenia zverených úloh, za rovnocenných partnerov. V tom istom roku pribudla Viera Nosáľová a Jarmila Paličková, neskôr ďalší.

Samozrejmosť, s akou dr. J. Mjartan očakával, že úplne mladí ľudia doslova naskočia do práce na výskumných úlohách a že ich jednotlivé etapy budú aj načas, na úrovni a zodpovedne plniť, mala pod jeho vedením primeranú odozvu – stali sa v spätnom pohľade za nepochopiteľne krátky čas partnermi starších kolegov. To je ale iná kapitola vedeckého života Národopisného ústavu tohto obdobia, ktorá by mohla mať názov „O pedagogických schopnostiach dr. Jána Mjartana“.

Keď som roku 1955 nastúpila do Národopisného ústavu, tiež ešte ako poslucháčka národopisu na FFUK, Milka už bola dva roky absolventkou a naše stretnutia boli iba kolegiálno-úradné. Ja som mala na starosti knižnicu, ona si chodila požičiavať, čo potrebovala, vážne hľadiac spoza okuliarov. Obe bez veľkých rečí. Na fakulte sme sa totiž minuli. Ja, i keď staršia, končila som až roku 1956, Milka mala vtedy začiatky eléva v ústave za sebou, pracovala na samostatných úlohách, a tak sme si nemali veľa čo povedať. Akosi sme sa obchádzali napriek tomu, že prvýkrát sme sa stretli za zaujímavých okolností už pred mojim príchodom do Národopisného ústavu.

V auguste 1954 nás vyslal s Emkou Kahounovou (Drábikovou) Národopisný seminár FFUK na mesačnú prax do Východoslovenského múzea v Košiciach. Jeho riaditeľom bol vtedy dr. Michal Markuš. Ubytoval nás v hostovskej izbe, do ktorej bol vchod zo zadnej časti múzea a odkiaľ, cez chodbičku, viedli dvere priamo do pracovného múzea. Po pracovnom čase, kedy sme na kartotéky popisovali a zakresľovali súčiastky východoslovenského odevu, povolil nám dochádzať do obrovskej knižnice múzea, upozornil nás na najdôležitejšie práce a my, ako Alenka v ríši divov, sme objavovali autorov a ich diela, o ktorých sme dovtedy nemali ani tušenie. A na druhý deň sa nás nezabudol spýtať, čo zaujímavé sme čítali, čo nás najviac upútalo. Čiže, nijaký popoludňajší „poležájev“ na košickom štrande sa nekonal. Ešte tvrdšie pracovné podmienky sa chystali na druhom konci našej vlasti, v Bratislave, pre Milku.

Po príchode do ústavu jej bol pridelený výskum zvykoslovia, ktorému ostala verná po celý život. O svojej hlavnej náplni práce mala ale iné predstavy: chcela študovať život a kultúru vzdialených národov, cestovať za kmeňmi stratenými v pralesoch čiernej Afriky a na

ďalších kontinentoch. V 50. rokoch sa okolo nás, ako je známe, hranice pre normálneho mladého človeka nepriedušne uzavreli a do tohto priestoru spočiatku ťažko prenikla čo i staršia západná literatúra; tá, čo bola v knižniciach, sa nedostala do učebných plánov, postupne sa na ňu zabudlo. Pravda, zo známych príčin okrem L. H. Morgana a z Rusov Miklucho-Maklaja a niekoľkých ďalších. Ale robiť vlastné výskumy v tých ďalekých vysnívaných končinách sveta, splniť svoje mladé heyerdahlovské ideály, to bolo bezmála nemožné. Bezmála. To vravím preto, lebo aj vtedy sa dali nájsť spojenia k cestičkám, ktoré viedli von, za hranice vlasti, ale vieme, za akú cenu. Milka, ako celkom mladý človek, dokázala si vytvoriť svoju vlastnú cestu, ktorá jej umožnila nevzdať sa ideálov a nestratiť pritom tvár: začala hľadať vzdialený svet neznámych kultúr u nás, doma. Našla pre seba prijateľné a pre vedu potrebné riešenie – výskum našich Cigánov. Už roku 1953 obhájila diplomovú prácu „Život a kultúra rožkovianskych Cigánov“. A o rok neskôr, z poverenia vedenia Národopisného ústavu zorganizovala prvý, a myslím u nás zatiaľ aj jediný interdisciplinárny výskum Cigánov na východnom Slovensku, na ktorom sa podieľal antropológ, sociológ, psychológ, maliarka a ďalší. Na čele tohto tímu, zodpovedná za výber lokalít a za celý priebeh, bola vtedy dvadsaťštyriročná Milka Čajánková. Náš benjamín.

Robiť výskum Cigánov, v tom bola zaiste aj snaha realizovať romantickú túžbu po poznaní exotiky, ale samotná realizácia tejto túžby, to bola tvrdá, neúnavná a systematická práca osamelej výskumníčky, spojená neraz s nepochopením a odmietavým postojom na jednej i na druhej strane. S neochotou pustiť votrelca do súkromia obyvateľov osád, čo pochopiteľne sťažovalo získať poznatky a preniknúť do dovtedy zväčša celkom neznámych svetov ľudí žijúcich medzi nami. Pamätám sa, keď rozprávala o svojich prvých výskumoch na Spiši. Keď išla, tak ako to bolo nariadené, zahlasiť na národný výbor, že má poverenie zo SAV robiť výskum v tamojšej cigánskej osade, zdesený predseda súhlasil iba s podmienkou, že ju bude sprevádzať príslušník VB na úradnom aute. Osada bola za obcou, od cesty vzdialená okolo 300 metrov. Príchod auta vzbudil pochopiteľnú pozornosť jej obyvateľov a z chatrčí či stanov začali vychádzať postaršie ženy, vo vtedy ešte nemodernom oblečení „oben ohne“, s nedôverou očakávajúc, čo bude. To zase Milkinho sprievodcu natoľko vyviedlo z miery, že jej radil, aby išla radšej sama ako žena medzi ženy a on ostal v bezpečnej vzdialenosti pri aute sledovať jej osud. Mnohí z nás si ešte pamätáme podobné historky, ktoré nám po návrate z výskumov, baviac sa dodatočne na svojom strachu a na reakciách domácich, rozprávala o tom, ako sa jej darilo i nedarilo zvládnuť situáciu, získať dôveru. Bola to škola, cez ktorú prechádzala sama, kde jej nemal kto poradiť a kde si sama vytvorila vlastnú metódu práce, meniacu sa podľa momentálnej situácie. A všetky príhody o tom, nabité skúsenosťami, podávané s neobyčajným rozprávačským talentom, zobrala so sebou. Do nenávratna.

Dr. Mjartan vedel, že Milkina situácia na výskume východoslovenských cigánskych osád v rámci „interdisciplinárnej expedície“ nebude ľahká a ako starostlivý riaditeľ sa vybral za ňou, či nepotrebuje pomoc. Nás dve s Emkou pribral do auta, ktoré mu dalo k dispozícii Východoslovenské múzeum, a tak som na vlastné oči videla, ako vyzerá exotika v praxi. Milku s jej tímom sme našli pri Jelšave, v neďalekej osade a všetci bývali v maringotke, umiestnenej tesne vedľa osady. Ako sa stravovali, kde sa umývali, neviem. Naše auto okamžite obkľúčila skupina štebotavých, usmiatek detí s natiahnutými rúčkami. A spomedzi ne sa k nám predierali výskumníci. Uťahani, dokrčení, zaprášení, pochudnutí a s nevyslovenou túžbou po domove v očiach. Okrem Milky, ktorá vyzerala rovnako ako oni, ibaže prišla k nám so zdvihnutou hlavou – pamätáte si ten jej obranný postoj – a so zľahčujúcim úsmevom bagatelizovala ťažkosti a únavu a hrdo ukazovala merania, kresby a svoje záznamy. Keď sme nasadali do auta na cestu späť, mala som pocit, že aj ona, spolu s ostatnými, by sa bola predsa len najradšej, čo i na kolese viezla s nami preč.

Dr. J. Mjartan síce s obavou, či to Milka v zdraví vydrží, ale s oprávneným presvedčením, že výskum je v dobrých rukách, sa vrátil do Bratislavy, Emka a ja k popisom a zakreslovaniu krojových súčiastok. V očiach so zážitkom pri Jelšave, čo malo za následok, že som sa akosi pokornejšie predierala množstvom drobných obmien vo výzdobe lajblíkov, čo, ako sa dnes vraví, nebola moja parketa.

Asi o týždeň, jedno popoludnie sme zo záhrady múzea pod našou izbou začuli hlasy a vzápätí uvideli Milku, celú bledú a akúsi zduchovnelú. Výskum skončil, všetci sa rozišli a ona mala nočným rýchlikom cestovať ďalej sama do Bratislavy. Prišla vraj k nám na kus reči, ale v izbe odpadla na posteľ a upadla do spánku, ktorý pripomínal bezvedomie. Večer sme ju horko-ťažko prebrali, donútili jesť a ona totálne vyčerpaná spala ďalej. Podchvíľou sa strhávala zo spánku s výkrikmi v reči, ktorej sme nerozumeli.

Keď som začala písať diplomovú prácu, uvoľnil ma dr. J. Mjartan z knižníckej funkcie. Z miestnosti, kde bola knižnica a kde som sedela so sekretárom ústavu „ujom“ A. Mikom a výtvarníčkou Nastou Mjertušovou, presťahovala som sa do dokumentácie, ktorú viedol dr. R. Žatko a kde jeho pravou rukou bola Helka Bošková (Prandová). Tu som dostala svoj vlastný stôl, čo bol kráľovský pocit. Vo vedľajšej miestnosti sedela Milka a písala štúdiu o pohrebe na Horehroní. Za riaditeľovania dr. J. Mjartana sa nepracovalo doma, ale v ústave, s povinným pracovným časom – od rána od siedmej do tretej poobede. Mladšia časť ústavu ostávala vo svojich miestnostiach aj poobede, keď utíchol úradno-pracovno-schôdzkový ruch a kedy sa ideálne robilo na vlastných témach. To isté robili aj naši kolegovia z Historického ústavu a na našej chodbe dvaja, vtedy nerozluční kamaráti, Palko Horváth a Janko Tibenský, naši budúci manželia. Slovo dalo slovo a z diskusií o odborných problémoch sa prešlo na riešenie vecí osobnejších. V podvečer, keď sme odchádzali domov, za chladných dní sme sa zastavili na pohár vína „u Bláhu“ (dnešný Krym), cez letné podvečery sme zašli do záhrady Umeleckej besedy, vypočuť si najnovšie šlágre, zatancovať. Z Milky a mňa sa tak postupne stali z kolegýň kamarátky a z našej štvorice dvojice. Po spoločných posedeniach a nekonečných odprevádzaniach vo dvojiciach sa neraz stalo, že sme ráno nestihli dobehnúť do ústavu na siedmu, kde nás pri dverách riaditeľne, s hodinkami v ruke očakával náš pán riaditeľ. Márne sme mu vysvetľovali, že my nekončíme prácu o tretej, tak ako on, ale že pracujeme dlhšie, čo by sa nám malo ráno tolerovať. Táto, dnes zaiste podivuhodne vyznievajúca požiadavka, nás, navyknutých na nárazové vzdelávacie predskúškové akcie, nútila zvykať si na každodennú pracovnú disciplínu, na pravidelné plnenie pridelených úloh.

Inak dr. J. Mjartan ochotne vychádzal v ústrety všetkým našim nápadom a požiadavkám, ktoré sľubovali zintenzívnenie a urýchlenie práce. Chystali sme sa s Milkou na výskum do okolia Skalice a Senice. Autom sa vtedy nechodilo a autobusy, ako sme zistili, odvážali pracujúcich ráno medzi piatou a šiestou do práce a potom zase až neskoro poobede domov. Ideálnym východiskom zo situácie sa nám zdali byť bicykle, a tak sa Národopisný ústav SAV stal majiteľom dvoch dámskych bicyklov, ktoré sme naložili ako spolubatožinu na vlak v Bratislave a vyložili v Skalici. Bol to náš prvý spoločný výskum, na ktorom sme pochodili v nadšenej svornosti nad získaným materiálom, krásou prírody a vzájomným poznávaním sa početné obce a osady, čo by sme inak neboli stihli. Ibaže na konci výskumu sme boli z kombinácie nezvyklej fyzickej námahy a práce výskumníka také utahané, že sme ledva vládali naložiť naše tátoše na vlak a dopraviť ich v Bratislave do garáže na Klemensovej ulici. Myslím, že náš príklad nikto viac nenásledoval a aj my samé sme volili iné možnosti dopravy za bádateľskými cieľmi.

Na tomto výskume Milka skúmala zvykoslovie a liečenie a už vtedy som si uvedomila zvláštny talent, ktorý mala. Výskum týchto tém môže robiť každý etnograf, ale málokomu

sa podarí to, čo sa darilo už vtedy jej a čo som v rozvinutej podobe sledovala neskôr, na výskume v Honte. Mala schopnosť primäť ľudí povedať aj tie najtajnejšie tajomstvá a neraz k zvykom a liečeniu viazané intimity, ktorých poznanie konkretizuje daný jav, posúva ho do nových kontextov a významových rovín. V Honte som bola s ňou v obci, do ktorej prišla opätovne a keď sa usadila do jej známeho domu, domáca pani poslala po susedu a odrazu nastal v celej obci zvláštny ruch. Ženy sa zbíjali jedna za druhou, usadzovali sa, kde sa dalo a Milka ich dokázala upútať hodiny tak, že zabudli na všetky svoje starosti a povinnosti a rozprávali a rozprávali a predstihovali sa v rozprávani, a to aj takých vecí, ktoré dovtedy zaiste nikdy nikomu nevyzradili.

Tento talent jej pomáhal aj pri výskume Cigánov a v rodinách, do ktorých sa viackrát vracala, z výskumníčky sa stala postupne priateľka, dôverníčka a v jednom prípade jej bola prejavovaná najväčšia dôvera, akú skupina môže preukázať cudziemu človeku – ponúkli jej možnosť stať sa členom rodiny – nevestou. Po základnej orientácii v teréne začala sa zaoberať zložitou problematikou histórie tohto ľudu v celej šírke, s koncentráciou na situáciu u nás. Pomocnú ruku jej pritom podal jej muž, Paľko Horváth. To sú tie šťastné spojenia sympatií a záujmov, ktoré obohacujú a spríjemňujú našu prácu a život. Tomuto aspektu venovala aj kandidátsku prácu „K histórii Cigánov“, ktorú obhájila roku 1962. Vzápätí, roku 1964, jej vyšla syntéza poznatkov z terénu a histórie v monografii „Cigáni na Slovensku“. Zaslúženú pozornosť ňou vzbudila nielen doma, ale aj v zahraničí a na jej základe bola prijatá za rovnocenného partnera do obce európskych ciganológov, vtedy zaiste ako jej benjamín. Z tejto práce, ktorá je nám všetkým dobre známa, z jej bohatej a podnetnej problematiky chcem upozorniť na jeden moment. Milka v nej, čiže už roku 1964, poukazovala na príčiny veľmi závažnej a stále aktuálnej otázky: prečo sa Cigáni u nás a inde tak ťažko a neradi prispôbujú väčšine, ktorá ich obklopuje. K tejto otázke sa vracala aj neskôr, precizovala ju desaťročia a dávala podnety na riešenie tohto problému, ktorý nám dnes narastá priam geometrickým radom.

Nechcem tu rozoberať celú šírku Milkinho pracovného zamerania, i keď bola obdivuhodná. O tom sa už písalo a raz, keď sa budú robiť dejiny našej disciplíny druhej polovice 20. storočia, zaiste sa niekto k jej práci vyjadrí. Chcem ostať v línii „leitmotívu“ tohto spomínania, ktoré osciluje okolo nášho ľudského vzťahu.

Každý, kto Milku poznal vie, že dochvilnosť nebola jej silnou stránkou. Jej veľkorysosť, čo sa týka termínov odovzdávania prác, neraz nesmieme komplikovala život spolupracovníkom, redaktorom, vydavateľom. Šťastná kombinácia priateľstva, vzájomnej úcty a rešpektovania prispela k tomu, že v spolupráci s Milkou sme časové problémy nemali. Bolo to v prípade prípravy publikácií Slowakische Volkskultur, Ludová kultúra Uhrovskej doliny a najmä pri vypracovávaní dnes už zabudnutého plánu výskumu našej vednej disciplíny v 60. rokoch. Prvého januára 1963 som bola poverená viesť oddelenie materiálnej kultúry NÚ. V tom istom roku, po dlhšom období zastupovania riaditeľky ústavu dr. B. Filovej, bola Milka menovaná za úradujúcu riaditeľku. Spolu s nami aj múzeá pocítovali potrebu užšej vzájomnej spolupráce a presnejšieho určenia výskumných plánov na budúce roky. Vypracovali sme preto návrh koncepcie etnografického výskumu na Slovensku, ktorý spočíval na tematických monografiách sledujúcich problematiku na celom území svojho výskytu. Zároveň sme urobili zoznam menších tém, ktoré mali mať charakter štúdií, spolu s návrhom pracovníkov z nášho ústavu a múzeí, s časovým harmonogramom ich postupného ukončovania. Bol to plán stanovený na jedno desaťročie. S riaditeľom SNM v Martine, I. Krištekom, sme sa dohodli na termíne, kedy zvolá do Martina poradu na túto tému. A tak nebolo možné uhnúť a obe sme sedeli dni a dni, vyplňali kolónky s navrhovanými témami, ľuďmi a inštitúciami, ktoré ich mali spracovávať. A v stanovený deň, kedy na poradu v Martine prišiel neočakávane veľký počet múzejní-

kov z celého Slovenska, mohli sme predložiť na obrovskom papieri náš plán. Na naše prekvapenie a potešenie záujem o spoluprácu bol veľký a našli sa autori – múzejníci – aj na drobné, „sochánovské“ témy a postupne sa obraz dopĺňal a kompletizoval. V rámci tejto koncepcie malo zohrať významnú úlohu múzeum v Martine. Podujalo sa vypracovať dopredu a v dohodnutej časovej nadväznosti koncepciu edície Fontes, ktoré by tvorili základ a jedno z významných východísk pre ďalšie spracovávanie danej témy. V týchto intenciách už roku 1967 vyšlo „Orné náradie“ od J. Hyčku, neskôr jeho „Žatevné a mlatobné náradie“, „Ludové kožuchy“ od M. Kaňovej a M. Benžu a ďalšie.

Koncom 60. rokov sa zameranie práce v našom ústave začalo meniť a od roku 1970 sa bezmála všetky výskumné kapacity venovali Etnografickému atlasu Slovenska. A tak iba niektoré tematické monografie z radu našich pracovníkov (Paličkovej „Ludové kožušníctvo na Slovensku“, Nosáľovej „Ludový odev“, Drábikovej „Človek vo vinici“ ...) sú oneskoreným dokladom a torzom plánu z uvedeného obdobia.

Milkin pracovný záujem sa postupne koncentroval na fakultu a keď roku 1975 definitívne odišla z ústavu, naša odborná spolupráca bola zriedkavejšia a postupne sa aj naše stretávanie stali sporadickejšie. Ostalo ale vedomie, že kedykoľvek ktorákoľvek z nás zdvihne telefón, ozve sa jej na druhej strane pozorný poslucháč, kamarát a ochotný pomocník. Tak tomu bolo aj na jeseň roku 1995, keď som pripravovala vydanie Augustiniho „Cigánov v Uhorsku“. Stačilo iba naznačiť potrebu odborného záveru, vysvetliť časovú tieseň a Milka presne na deň a hodinu a v dohodnutom rozsahu odovzdala štúdiu, v ktorej Augustiniho zhodnotila a zaradila na miesto, ktoré mu v európskom výskume tejto problematiky patrí. To bola naša posledná spolupráca. Naposledy sme sa stretli v decembri 1995, kedy Národopisná spoločnosť pri SAV usporiadala posedenie pri príležitosti vyjdenia Augustiniho práce a ďalších iniciatív v rómskej problematike. Keď som Milku za tmy decembrového podvečera odprevádzala z Jakubovho námestia na električku, uvedomila som si, až nakoľko zle vidí, ako ťažko sa pohybuje a dýcha. Keď som ju upozornila, že by mala viac rešpektovať rady lekárov, zdvihla mladým pohybom hlavu, okuliare sa zaleskli vo svetle lúčov a s nadľahčujúcim smiechom, čo mi pripomenulo výskumníčku pri Jelšave, povedala: „Ale čo, to nič nie je“. A potom prišla katastrofa.

Aké poučenie z tohto môjho rozprávania plyní, ako vyjadriť to, čo mám odvtedy neustále na mysli? Azda iba parafrázou Ščipačevovej básne: „Vážte si priateľstvo už teraz, v mladosti, a v starobe si ho vážte viac“. A neodkladajte stretnutia, aby sa vám nestalo to, čo mne: už nikdy nebudem môcť povedať: „Ahoj, Miluša. Som rada, že Ťa vidím“.